

PRIMARY EDUCATION IN BUKHARA EMIRATE

Khatamjon Abdukadirov

Lecturer

School 278, Almazor district, Tashkent city

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Abdurauf Fitrat, school, Sadridin Ainiy, mat money, Chor Kitab.

Received: 21.09.23

Accepted: 23.09.23

Published: 25.09.23

Abstract: In this article, primary education in the Emirate of Bukhara, activities of schools, their condition and textbooks from the educational system and problems in this educational system and the opinions expressed by the intellectuals of the time about them are covered in detail based on the analysis of sources and literature. .

BUXORO AMIRLIGIDA BOSHLANG'ICH TA'LIM

Xatamjon Abdukadirov

o'qituvchi

Toshkent shahar Olmazor tumani 278-maktab

Toshkent, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: Abdurauf Fitrat, maktabxona, Sadridin Ayniy, bo'ya puli, Chor kitob.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Buxoro amirligida boshlang'ich ta'lim, maktabxonalar faoliyati, ularning holati hamda ta'lim tizimidan o'rin olgan darsliklar va ushbu ta'lim tizimidagi muammolar va ular haqida zamonasining ma'rifatparvarlari tomonidan bildirilgan fikrlar manba va adabiyotlar tahlili asosida atroflicha yoritilgan.

НАЧАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В БУХАРСКОМ ЭМИРАТЕ

Хатамджон Абдукадыров

преподаватель

Школа 278 Алмазарского района города Ташкента

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Абдурауф Фитрат,

Аннотация: В данной статье на основе

школа, Садриддин Айний, мат дeньги, Чор Китаб.

анализа подробно освещены начальное образование в Бухарском эмирате, деятельность школ, их состояние и учебники из системы образования и проблемы в этой системе образования, а также мнения, высказанные о них интеллигенцией того времени. источников и литературы.

KIRISH

XIX asr oxiri va XX asrning boshlarida Buxoro amirligida siyosiy tuzum monarxiya tartibiga asoslangan bo'lib, mang'itlar sulolasi vakillari tomonidan boshqarilar edi. Rossiya imperiyasining mamlakatga 1866-1868 yillardagi harbiy yurishlaridan so'ng amirlikning imperiya qo'shinlari tomonidan bosib olinishi natijasida tuzilgan 1868 yildagi Rossiya-Buxoro sulh bitimiga ko'ra, mamlakat siyosiy mustaqillik va hududiy yaxlitlikdan mahrum etilib, Jizzax, Kattaqo'rg'on, O'ratepa, Samarqand hududlarini Turkiston general-gubernatorligi tasarrufiga o'tishiga asos bo'ldi, Buxoro amirligi o'z siyosiy mustaqilligini yo'qotib, vassal mamlakatga aylanib qoldi. Buxoro amirligi faoliyatini nazorat qilib turish uchun tashkil etilgan Rossiya imperiyasining Buxorodagi siyosiy agentligi katta mavqega ega bo'lib, mamlakat ichki masalalariga ham bevosita aralashish vakolatiga ega edi.

ASOSIY QISM

Mamlakatning Rossiya imperiyasiga siyosiy qaramligi tez orada uning iqtisodiy jihatdan bo'ysundirilishiga olib keldi. Buxoro amirligining Rossiya boj tizimiga kiritilishi uni savdo mustaqilligidan mahrum etdi. Mamlakat qisqa fursatda Rossiya xom ashyo manbai va tayyor mahsulotlar bozoriga aylandi. Amirlikda temir yo'l qurilishi rus manzilgohlarining tashkil topishi, rus aholisining kirib kelishiga, ular bahonasida tashkil qilingan Rus siyosiy agentligining mamlakat ichida nazorati o'rnatilishiga olib keldi. Ammo ichki boshqaruvning amirlik usulida saqlanib qolishi tufayli ko'p sohalar an'anaviy tarzda rivojlanishda davom etdi. Xususan, an'anaviy madaniy hayot, ta'lim tizimi ham saqlanib qoldi. O'rta Osiyo Buxorodagi rus siyosiy agentligi – 1886-1917 yillarda Buxoro amirligi faoliyatini nazorat qilish uchun Rossiya imperiyasi tomonidan tuzilgan maxsus idora bo'lib, u amirlikning faoliyatini kuchli nazorat qilib turgan.

Mirzo Abduazim Somiyning "Mang'it sultonlari tarixi" asarida qayd etilishicha, "...davlatdagi parokandalik, musulmon jamoasidagi tushkunlik amir Nasrulloning taxtga chiqishidan boshlandi va razillarga rahnamolik, e'tiborli va hurmatli insonlarning kamsitilishi amir Muzaffar hukmronligida mustahkamlandi, amir Abdulahadxon davrida odat tusiga aylandi va o'zining zararli mahsulini bera boshladi" Siyosiy huquqsizlik, tashqi aloqalar cheklanishi natijasida kuchaygan biqqlik sharoitida mamlakatda nafaqat ijtimoiy sohada, balki madaniy

hayotda ham turg'unlik, davr talablaridan ortda qolish tendensiyalari namoyon bo'la boshlagan edi. Xususan, ta'lim tizimida bu holat yaqqol ko'zga tashlanar edi. Mamlakatda an'anaviy ta'lim tizimi amalda bo'lib, Buxoro amirligida va xususan, O'rta Osiyoda faoliyat ko'rsatgan boshlang'ich maktablarda ta'lim olgan, so'ngra madrasalarda tahsil olib dunyoni lol qoldirgan buyuk zotlar Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Mahmud Xorazmiy, Imom Buxoriy, Mahmud Zamaxshariy, Ulug'bek, Ali Qushchi, Imom Termiziy, Imom Marg'inoniyalar kabi ko'plab yirik olim – mutafakkirlarni ilgarilari etkazib bergan ilm maskanlari bu davrda ancha eskirgan, davr talablaridan ortda qolgan edi.

XX asr boshlarida ham Buxoro Markaziy Osiyo, Kavkazorti, hozirgi Tatariston va Boshqirdiston hududlari uchun islom dinining markazlaridan biri sifatida muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Bu Turkiston general- gubernatorining 1899 yil yakuni bo'yicha podshoga yozgan xatida ham tan olingan. Xat orqali Rossiyada 14 million atrofida musulmonlar yashayotganligi, qadimdan Buxoro musulmonlar dunyosida islom ma'rifati markazlaridan biri sifatida tan olib kelinayotganligi va hozirda ham o'zining bu boradagi ahamiyatini yo'qotmaganligi to'g'risida xabar berilgan.

Boshlang'ich an'anaviy maktab musulmon bolalari uchun umumiy ma'lumot beradigan xat-savod chiqarish maskanlari bo'lib, arab imlosida savod olish, yozish va o'qish ko'nikmalarini shakllantirish, hisoblash qoida va ko'nikmalarini hosil qilish, tabiat va jamiyat, atrof-muhit, islom dini haqida bilim va tushunchalar berish, axloq-odob me'yorlariga amal qilishni o'rgatishdan iborat edi. Buxorodagi birinchi an'anaviy maktab 714 yili Qutayba ibn Muslim tomonidan Buxoro arkida, zardushtiylar ehromi o'rnida bunyod etilgan. "Maktab" so'zi arabcha "kataba" – yozmoq fe'lidan yasalgan bo'lib, yozishga o'rgatiladigan joy deyilsa, boshqalarida "maktab" termini mirzalar maktabi ma'nosini bildirgan. 1896 yilda Sank-Peterburgda nashr qilingan ensiklopediyada: "Maktab-musulmonlarning masjidlar qoshidagi xat-savod chiqarish va diniy udumlarni o'zlashtirish dargohi" deya ta'rif berilgan. Bunday an'anaviy ta'lim tizimi O'rta Osiyo erlari Arab xalifaligi tomonidan bosib olingandan keyin (VIII asrda) zardushtiylarning "dabiriston"lari o'rnida shakllangani ma'lum. O'rta Osiyoda an'anaviy ta'lim ikki bosqich: quyi – boshlang'ich maktab va yuqori – madrasa bosqichidan iborat edi.

Ushbu tizim maktablari davlat tomonidan to'liq mablag' bilan ta'minlanmagan, ular doimiy ravishda xususiy shaxslar mablag'i va vaqf mulklari hisobiga yashab kelgan. Shariat qoidalariga muvofiq, maktab, madrasa, masjidlariga vaqf qilingan mulklardan binolarni ta'mirlashga, madrasa talabalari, maktab mudarrisi va boshqa xizmatchilarni ta'minlashga va davlat soliqlarini to'lashga sarflangan. O'rta Osiyoning barcha shahar, qishloq va ovullarida maktabxonalar mavjud bo'lgan. Maktablar ko'pincha bir sinf xonasidan iborat bo'lganligi uchun

ham ularni maktabxona deb atashgan. Musulmon qoidalaridan kelib chiqqan holda o'g'il va qiz bolalar alohida-alohida maktabxonalarda o'qitilgan. O'g'il bolalar maktabxonalarining aksariyati masjidlar, madrasalar, qorixonalar qoshida yoki xususiy maktabdorlar xonadonlarida, qiz bolalar maktabxonalari otin ayollar uylarida yoki badavlat kishilarning maktab yoshidagi qizlari uchun ularning uylarida tashkil etilgan.

Maktablarda o'g'il bolalarni o'qitgan kishi "domla, ustod, ustoz, muallim" deb atalgan. Qizlarni o'qitgan ayollarni esa "otinoyi" yoki "otinbibi" (Toshkentda) "bibixalifa" yoki "bibiotin" (Buxoroda), "eltibibi" (Xorazmda) deb atashgan. Shuni e'tiborga olish lozimki, hozirgi Qoraqalpog'iston hududidagi maktabxonalarda o'sha davrda ham o'g'il va qiz bolalar birgalikda bir muallim tomonidan o'qitilavergan. Ayrim an'anaviy maktablarda dars berish bilan shug'ullanuvchi domlaning ish haqi vaqfnomada belgilangan mablag'dan to'lab borilishi ko'pgina vaqfnomalarda uqtirilgan. Bunday ma'lumotlarni Raufboy o'g'li

Ma'rufboy, Mirmansurning qizi Nozikoy, O'zbek o'g'li Mirzo G'ulom vaqfnomalaridan bilib olishimiz mumkin. Masalan: Raufboy o'g'li Ma'rufboy vaqfnomasida: "Vaqf mulkidan hosil bo'lgan pulni musulmon farzandlariga diniy ta'lim beradigan hamda har juma ertalab va kechqurun "Mulk", "Taborak" surasini o'qib, o'shandan hosil bo'ladigan savobni vaqf egasiga va uning ota-onasiga, o'tgan barcha olim-ulamolarga bag'ishlagan kishi"ga berilishi yozib qo'yilgan. Yana bir vaqfnomada 1338 hijriy yilda Shamsuddin Mirg'iyos Mirzog'ulomning Mullo Shodiy guvohligida vaqf vakolatini olgani quyidagicha yozilgan: "Hovli vaqf qilinganligi va shunga bizdan keyin tirik qolgan kishi ushbu vaqflarga valiy (egalik) qilib maktabdagi musulmon bolalariga hovlini ijaraga bergan pulining bir

qismini berishlarini va ular har juma kuni "Yosin" surasini o'qib vaqf va payg'ambarimiz sallallohu alayhi va sallam ruhlariga bag'ishlashini shart qilgan". Bundan tashqari, muallimga nisbatan quyidagicha shart qo'yilgan: "O'qituvchi maktabni uzrsiz tark etmasligi kerak". Maktablar ko'p hollarda ayrim badavlat shaxslarning xayr-ehsonlari evaziga, ba'zan esa masjidlarga tushgan daromad evaziga qurilgan. Masalan, Mir Mansurning qizi Nozikoy yetti xonali uy va boloxonadan iborat bo'lgan hovlisini maktab o'quvchilari foydasiga diniy ta'lim olishlariga yordam sifatida vaqf qildirgan.

Vaqfnomalarda yozilishicha, maktabxonalar yog'och, xom va pishiq g'ishtdan bino qilingan. Maktabxona binosi odatda bir xonadan iborat bo'lib, bolalar bo'yra yoki gilam (to'shamcha, sholcha) ustida o'tirishgan. Maktabning xonalari kichik, tor bo'lib, yorug'lik tushmaydigan qorong'i, o'quvchilar o'tiradigan joy esa nam va zah bo'lgan. O'g'il bolalar maktabxonalarida masjid qavmi tomonidan taklif etilgan masjid imomi, muazzini yoki madrasani tugatgan kishi muallimlik qilgan.

Buxoro amirligidagi maktabxonalar faoliyatini Abdurauf Fitrat shunday ta'riflaydi: "Maktab shunday joydirki, bir muallimi bor, uni maktabdor deydilar, bolalar u yerda yetti yildan to o'n yilgacha zaruriy xat- savodlarini chiqargunga qadar qoladilar, undan keyin xohishlariga qarab, madrasaga borib, dars o'qiy boshlaydilar". Sadridin Ayniyning yozishicha, Buxorodagi maktabxonaning ko'rinishi quyidagicha bo'lgan: "Maktab torgina bir xonadan (hujradan) iborat bo'lib, uning ikki eshigi bor, buning biri bir tavaqali va eshik ko'pincha yopiq turar edi. Ikkinchi eshigi darcha bo'lib, uch gaz* bo'yi va yarim gaz eni bor. Bu darchaning oldida domla(maktabdor)ning o'tiradigan joyi bor. Darchalarga esa parda qilingan (derazasi qog'oz bilan qoplangan) va qog'ozga qor-yomg'irdan saqlash uchun zig'ir moyi surtilgan edi. Shuningdek, maktabning derazasidan darsxonaga hech bir yorug'lik kirmas edi. Hujraning shipi tagidan devorning shipga yaqinlashgan joyida ikki tomondan ham bir- biriga ro'parama-ro'para qilib ochilgan ikki tuynukcha bo'lsa ham, bulardan kiradigan yorug'lik pastga tushmasdan, hujraning devorlarida qolar edi. Bu hujraning kengligi o'n olti gaz murabba (kvadrat) edi, uning ichida bir- birining ustidan o'tkazilib to'rtta sinch tortilgan va bu bilan hujra to'qqiz bo'lakka bo'lingan, go'yo maktabxonaning ichida to'qqiz oxur paydo bo'lgan edi. Eshik oldidagi oxurchada bolalarning kavushlari turardi, darcha oldidagi oxurchada bo'lsa domla va qolgan etti oxurchada esa bolalar o'tirardi".

XIX asrning o'rtalarida Buxoroda bo'lgan N.Xanikovning qayd etishicha, boshlang'ich maktablar yoki maktabxonalar Buxoro shahrida va boshqa shaharlarda, shuningdek, qishloqlarda juda ko'p edi. Arxiv ma'lumotlariga qaraganda Buxoro shahrining har bir ko'chasida o'zining maktabxonasi bo'lgan. Maktabxonalar asosan musulmonlarning xayr-ehsonlari yoki amirning buyrug'iga muvofiq ko'chada yashovchilarning umumiy mablag'i evaziga ham tashkil etilgan.

Kambag'al bolalar uchun «bo'yra puli», «ko'mir puli», «payshanbalik ehsoni», yangi saboqni baholash kuni in'omi kabi 15 dan ortiq turdagi xarajatlar og'irlik qilar, shu sababdan domla ularni pastga urish bilan birga e'tiborni boy bolalarga qaratardi. Boylarning bolalari 3-5 yilda savod chiqarsa, kambag'al bolalar maktabxonalarda 10-12 yillab qolib ketishgan.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda Buxoro amirligida boshlang'ich ta'lim XIX asr oxiri – XX asr boshlarida zamon talablaridan ortda qolib, islohotlarga muhtoj bo'lib qolgandi. Buxoroning Ahmad Donish, Abdurauf Fitrat, Sadridin Ayniy, Abduvohid Munzim singari taraqqiyparvar insonlari maktabxonalar faoliyatini tubdan yangilash orqali inqirozli holatdan chiqish mumkinligi to'g'risidagi ilg'or fikrlarini ilgari surdilar. Amir Sayd Olimxonni bu borada buyruq chiqarishga undashdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Бобожонова Ф. Бухоро амирилигида аёллар қурдирган мадрасалар тарихи ва таълим / Тарихий хотира- маънавият асоси. Республика илмий-амалий анжуман материаллари. -Бухоро-2013. –Б. 101.
2. Кличев О. Бухоро амирлигидаги рус-тузем мактабларида тахсил олган ўқувчилар хусусида / XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро мавзусида Республика илмий-назарий анжумани материаллари. - Бухоро-2016. – Б.107-109.
3. Муҳиддинов С. XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Самарқанд вилояти тарихи. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. - Самарқанд-2020. –Б.13-18.
4. Бобожонова Ф. Бухоро амирлигида таълим тизими (XIX аср охири - XX асрнинг бошларида). Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент – 2011